

Μνήμων

Τόμ. 11 (1987)



ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ: ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ

ΟΛΓΑ ΓΡΑΤΖΙΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.126](https://doi.org/10.12681/mnimon.126)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΡΑΤΖΙΟΥ Ο. (2003). ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ: ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ. *Μνήμων*, 11, 54-73.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.126>

ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ: ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ¹

Η ιστορία του Βυζαντινού Μουσείου δεν αρχίζει πραγματικά με την ίδρυσή του, το 1914, αλλά αρκετά χρόνια νωρίτερα, με την ίδρυση της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, το Δεκέμβριο του 1884. Από τους πρώτους στόχους της Εταιρείας ήταν η δημιουργία Μουσείου Χριστιανικής Αρχαιολογίας. Η πλούσια Συλλογή της Εταιρείας ενσωματώθηκε το 1923 στο Βυζαντινό Μουσείο. Το πνεύμα με το οποίο καταρτίστηκε η Συλλογή της ΧΑΕ, όπως και οι αρχές με τις οποίες οργανώθηκε το Μουσείο μετά την ενοποίηση των δύο συλλογών, αποτελούν ένα σημαντικό κεφάλαιο της ιστορίας του Βυζαντινού Μουσείου. Εφάπτονται ακόμη της ιστορίας των βυζαντινών σπουδών, χωρίς να αποτελούν απλώς την κατά κάποιον τρόπο εφαρμογή των αποτελεσμάτων της έρευνας. Γιατί το Μουσείο είναι ένας χώρος πρόσφορος για ιδεολογική έκφραση, όπου πρωτεύοντα ρόλο είχε κάθε φορά η στάση απέναντι στο ιστορικό παρελθόν και γενικότερα στο πρόβλημα της εθνικής ταυτότητας. Εκτός από το ενδιαφέρον που έχει η ιστορία του Μουσείου από τη σκοπιά αυτή, αποκτά και μian ιδιαίτερη επικαιρότητα σήμερα, που η αναμφισβήτητη ανάγκη για επέκταση και επανέκθεσή του μας φέρνει αντιμέτωπους με τις αρχές, πάνω στις οποίες οι ιδρυτές του Μουσείου θέλησαν να το οργανώσουν.

Στη δημιουργία τόσο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας όσο και της Συλλογής της πρωταγωνίστησε ο Γεώργιος Λαμπάκης, που είχε σπουδάσει Θεολογία στην Αθήνα και Χριστιανική Αρχαιολογία στη Γερμανία. Έχει τονισθεί επανειλημμένα ο ενθουσιώδης ζήλος του, χάρη στον οποίο κατόρθωσε να συγκεντρώσει ένα πλουσιότατο υλικό, πολύτιμα μνημεία και ένα μοναδικό φωτογραφικό αρχείο². Εδώ θα δούμε τους προσανατολισμούς που καθοδηγούσαν το ζήλο του αυτό.

1. Σε μια πρώτη μορφή και με τον τίτλο «Από την ιστορία του Βυζαντινού Μουσείου» το κείμενο που ακολουθεί παρουσιάστηκε στο Ε' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης στη Θεσσαλονίκη τον Ιούνιο του 1985. Πρβλ. Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, *Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 1985, σ. 13.

2. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, «Γεώργιος Λαμπάκης», *ΔΧΑΕ* περ. Β' (1924) 2 - 7. Αγγ. Κόκκου, *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα Μουσεία*, Αθήνα 1977, σ. 285. Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης και η

Για το Λαμπάκη η Χριστιανική Αρχαιολογία είναι κλάδος τῆς Θεολογίας, η από των μνημείων Θεολογία, «δι' ἧς αὐτά τα μνημεῖα αὐταῖ αι συμβολικαὶ παραστάσεις ἔργω παριστάσιν, ὅ,τι λόγῳ οι λοιποὶ κλάδοι της Θεολογίας εκδιδάσκουσιν»³. Η Χριστιανική Αρχαιολογία «εξετάζει τας αρχικὰς πηγὰς, τα αρχικὰ αἰτία, τον τόπον και χρόνον, και εν γένει την εξέλιξιν των διαφόρων τύπων του πολιτεύματος, της λατρείας, του βίου και της τέχνης των χριστιανῶν ἀπὸ των πρώτων αἰώνων μέχρις ὠρισμένου χρονικοῦ ὀρίου. Το ὄριον δέ τούτο ημεῖς [...] παρατείνομεν μέχρι την σήμερον»⁴. Ο Λαμπάκης μένει πιστός στον ορισμό της Monumentale Theologie του δασκάλου του στο Βερολίνο, καθηγητῆ της Χριστιανικῆς Αρχαιολογίας, Ferdinand Piper. Ο Piper που ἔγραψε το ομώνυμο εγχειρίδιό του το 1867, βλέπει τα χρονικά ὄρια του αντικειμένου της Monumentale Theologie να εκτείνονται ὡς τις μέρες μας, εφόσον ὡς τις μέρες μας υπάρχουν χριστιανικά μνημεῖα⁵. Ο Λαμπάκης ακολουθεῖ τον Piper και ὅταν επιχειρηματολογεῖ για τη σπουδαιότητα της Χριστιανικῆς Αρχαιολογίας τονίζοντας τη σημασία της για τη σύγχρονη ζωὴ της Εκκλησίας. Και για μεν τον Piper η πρακτικὴ της χρησιμότητα θα εἶναι η συμφιλίωση των δύο εκκλησιῶν της πατρίδας του, της Καθολικῆς και Προτεσταντικῆς⁶, για το Λαμπάκη η διαφώτιση του ενιαίου χαρακτήρα της ιστορίας μας ἀπὸ την αρχαιότητα ὡς τις μέρες μας «προς δόξαν της τε Εκκλησίας και της Πατρίδος»⁷.

Το ιδεολογικό πρόβλημα της εποχῆς, η ἀπόδειξη της συνέχειας του ἔθνους, εντάσσεται στο γενικότερο ρεύμα του 19ου αἰῶνα, τον ιστορικισμό, που βλέπει στη μελέτη της ιστορίας και στην προστασία των μνημείων του παρελθόντος λύσεις για πρακτικά εθνικά προβλήματα. Μέσα σ' αὐτό το κλίμα, στο στοχασμό του Λαμπάκη η ἔννοια της πατρῶας ιστορίας υπερκαλύπτεται ἀπὸ την ἔννοια του χριστιανισμού. Ο Λαμπάκης μένει ἀδιάφορος στο κλέος των αρχαίων προγόνων, που σημαδεύει τον ελληνικό 19ο αἰῶνα. Το ενδιαφέρον του στρέφε-

τέχνη της Ορθοδοξίας», *Φῶτα Ολόφωτα. Ἐνα ἀφιέρωμα στον Παπαδιαμάντη και τον κόσμο του*, Αθήνα 1981, σ. 178. Μ. Χατζηδάκης, «Η ἔκθεση των εκατὸ χρόνων της ΧΑΕ», *Ἐκθεση για τα εκατὸ χρόνια της Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Εταιρείας (1884-1984). Κατάλογος*, Βυζαντινὸ και Χριστιανικὸ Μουσείο, Αθήνα 1984, σ. 7. Δ. Πάλλας, «Ὅταν τα βυζαντινά μνημεῖα θεωροῦνταν βάρβαρα. Με ἀφορμὴ τις εκδηλώσεις για τα 100 χρόνια της ΧΑΕ», εφημερίδα *Αυγὴ*, 10 και 11 Οκτωβρίου 1984.

3. Γ. Λαμπάκης, *Γενικὴ εἰσαγωγή εις την Χριστιανικὴν Αρχαιολογίαν*, Αθήνα 1897, σ. 20 - 21.

4. στο ἴδιο, σ. 6.

5. Ferdinand Piper, *Einleitung in die Monumentale Theologie*, Gotha 1867 και φωτομηχανικὴ ανατύπωση με εἰσαγωγή Η. Bredekamp, Mittenwald 1978, σ. 50, πρβλ. και σ. 50 - 53.

6. Bredekamp, στο ἴδιο, σ. E24.

7. Λαμπάκης, στο ἴδιο, σ. 23.

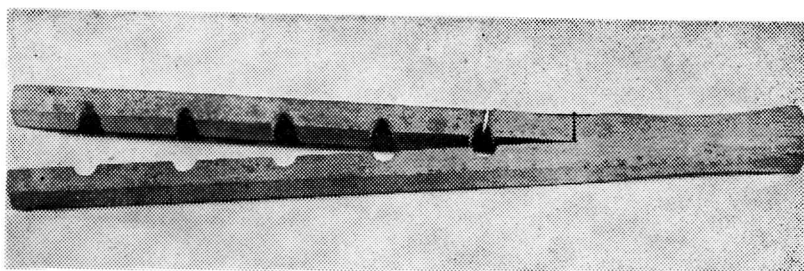
ται ολοκληρωτικά στο χριστιανισμό και θέλει να διασώσει κάθε παλιά και σύγχρονη μαρτυρία της χριστιανικής πίστης και λατρείας, που τη θεωρεί ενιαία και ομοιόμορφη από την πρώτη εποχή του χριστιανισμού ως τις μέρες του. Γι'αυτόν η συνέχεια του έθνους ταυτίζεται με την αδιάσπαστη συνέχεια της ζωής της Εκκλησίας. Στα πλαίσια αυτά ονομάζει τα αντικείμενα που συλλέγει (ιερά κειμήλια), (πολύσεπτα), (αγιώτατα), δίνει δηλαδή χαρακτηρισμούς που ταιριάζουν σε λατρευτικά αντικείμενα⁸. Κριτήριο για τη συλλογή ενός αντικειμένου δεν είναι αναγκαστικά η παλαιότητα, ούτε η καλλιτεχνική ποιότητα. Ενδιαφέρει η διάσωση κειμηλίων «ως ο ευτελέστατος μεν την ύλην σιδηρούς πολυέλαιος εκ των εκκλησιών των Μεγάρων, όμοιος μεν κατά το σχήμα και το μέγεθος προς τα κοινώς καλούμενα «τσεγγέλια» (εφ' ων ανηρτώντο κανδήλαι), πολυτιμότετος όμως διά την ιστορίαν της Εκκλησίας, καθόσον τοιούτων οι πατέρες ημών εποιοούντο χρήσιν κατά τους πικρούς χρόνους της δουλείας»⁹. Παρά την αναφορά στους πικρούς χρόνους της δουλείας σημασία για το Λαμπάκη έχει η μαρτυρία που προσφέρει ο ευτελής πολυέλαιος για την ιστορία της Εκκλησίας, όχι του έθνους.

Σύμφωνα με τέτοιες αρχές καταρτίζεται λοιπόν η Συλλογή της ΧΑΕ. Η Εταιρεία, που είχε την υποστήριξη της βασιλικής Αυλής, προκάλεσε μια σειρά εγκυκλίου του Υπουργείου Παιδείας και της Ιεράς Συνόδου προς τους εκπαιδευτικούς, τους ιερείς και τους ηγουμένους των μοναστηριών, με τις οποίες τους ζητούσαν να συνδράμουν ενεργά, με συλλογή και παραχώρηση κειμηλίων, το εθνικό έργο της. Οι εκκλήσεις βρήκαν πράγματι μεγάλη ανταπόκριση. Υπήρχαν ωστόσο μερικά θέματα, τα οποία ο Λαμπάκης θεωρούσε θεμελιώδη για το Μουσείο που οραματιζόταν, όπως η ζωή των πρώτων χριστιανών, για τα οποία δεν ήταν δυνατόν να εντοπιστούν υλικές μαρτυρίες, παρά μόνον οι μαρτυρίες των κειμένων. Βάλλθηκε έτσι να «εικονογραφησει» τα κείμενα. Στο Ευρετήριο της Συλλογής διαβάζουμε πλάι στους αριθμούς 2693-2702 την ακόλουθη εγγραφή: «Είδη αναφλεκτικών υλών και βασανιστηρίων των πρώτων αιώνων. Δωρεά Γ. Λαμπάκη». Εισάγονται με αυτούς τους αριθμούς «ήλοι σιδηροί» και δείγματα από «έλαιον δελφίνων», «θείον», «άσφαλτον», «πίσσαν», «στυπίον», «φρύγανα», «κληματίδες». Τόσο στο Ευρετήριο όσο και πάνω στις συσκευασίες τους είναι αναγραμμένη παραπομπή στα Acta Apostolorum Apoerypha. Με τον αριθμό 2702 εισάγεται «υπόδειγμα ξύλου εν ω ησφάλιζον τους πόδας των Αποστόλων και των πρώτων Χριστιανών» και ακολουθεί παραπομπή στις

8. Ομιλία του Λαμπάκη στα εγχαίνια της έκθεσης των σχεδίων του Thiersch το 1893 δημοσιευμένη στο Γ. Λαμπάκης, *Κατάλογος και ιστορία του Μουσείου Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1908², σ. 76, 80. Πρβλ. και Καταστατικά της ΧΑΕ του 1889, άρθρο 1 (*ΔΧΑΕ* 1, σ. 44) και του 1903, άρθρο 2 (Λαμπάκης, στο ίδιο, σ. 2).

9. στο ίδιο, σ. 77 - 78.

Πράξεις των Αποστόλων και στον Ευσέβιο¹⁰. Πρόκειται για ξύλινη κατασκευή με μορφή τσιμπιδας και μήκος περίπου 45 εκατοστά, η οποία αναπαριστά σε μικρογραφία το όργανο βασανισμού που αναφέρεται στις Πράξεις (εικ. 1). Τα παραδείγματα μπορούν να πολλαπλασιαστούν. Το Λαμπάκη όμως ενδιαφέρει το ίδιο και η τρέχουσα λατρευτική πρακτική. Όπου μπορεί, συγκεντρώνει τις



1. Όργανο βασανισμού των πρώτων χριστιανών. Ομοίωμα κατασκευασμένο από το Γ. Λαμπάκη. Βυζαντινό Μουσείο, ΧΑΕ 2702.

υλικές της μαρτυρίες : Με αριθμούς 2810 έως 2839 εγγράφεται «Δωρεά ιερών αντικειμένων της Α. Μακαριότητος του Πατριάρχου Ιεροσολύμων Κυρίου Κυρίου Δαμιανού, ων εγένετο χρήσις εν Ιεροσολύμοις επί ταις εορταίς του Πάσχα του πρώτου Σωτηρίου έτους 1901 του 20ού αιώνας». Περιλαμβάνονται ιερά σκεύη που χρησιμοποιήθηκαν κατά την τελετή, αλλά και «άνθη του επί του Παναγίου Τάφου Επιταφίου», «δέσμη 33 κηρίων, όσα τα επί γης έτη του βίου του Κυρίου, εφ' ων απεικονίζεται η Ανάστασις και η Βάπτισις του Κυρίου, χρησιμοποιηθείσα κατά την τελετήν του αγίου φωτός», και ακόμη «δώδεκα ωά του Πάσχα», καταγραμμένα μάλιστα με χωριστούς αριθμούς το καθένα. Στο πάθος του Λαμπάκη να κρατάει ενθυμήματα από σύγχρονές του εκκλησιαστικές τελετές χρωστάμε μια σειρά πολύτιμες φωτογραφίες του τέλους του περασμένου και των αρχών του δικού μας αιώνα¹¹. Πορτραίτα ιεραρχών, σκηνές πανηγυριών, η αναμνηστική φωτογραφία μετά από μια βάπτισις στις Κεγχριές

10. Πράξεις ις' 24. Ευσέβιος V,1,46, όπου περιγράφονται οι διωγμοί, όχι το ξύλο.

11. Αυτή η πρωτοποριακή για την εποχή χρήση της φωτογραφίας ως μέσου τεκμηρίωσης οφείλεται και στο ότι ο αδελφός του Γεωργίου Λαμπάκη, Ιωάννης, ήταν ένας από τους πρώτους επαγγελματίες φωτογράφους της Αθήνας και, όπως φαίνεται, ο κύριος φωτογράφος των αποστολών του Γ. Λαμπάκη. Α.Ξ. Ξανθόκης, *Ιστορία της ελληνικής φωτογραφίας 1839 - 1960*, Αθήνα 1981, σ. 77 - 78, 85 - 86.

(εικ. 2) με τη λεζάντα : «[Εν] Κεγχρεαίς τη 14 Μαΐου 1906 βάπτισις της μικράς Φοίβης Ιω. Μαρκέλλου εις ανάμνησιν του Ρωμ. ις'»¹². Το χωρίο του Παύλου : «Συνίστημι δὲ ὑμῖν Φοίβην τὴν ἀδελφὴν ἡμῶν, οὖσαν διάκονον τῆς ἐκκλησίας τῆς ἐν Κεγχρεαῖς [...]». Γίνεται ἔτσι, ἐκτός των ἄλλων ἡ φωτογραφία μαρτυρία καὶ γιὰ τὸν τρόπο ἐπιλογῆς των ονομάτων στὶς ἀρχές του αἰῶνα, ἐπομένως καὶ γιὰ τὴ νοοτροπία ευρύτερων στρωμάτων, ἔξω ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς ΧΑΕ. Στὰ παραπάνω παραδείγματα μπορεῖ νὰ ἀναγνωριστῆ ἡ



2. Φωτογραφία ἀπὸ τὴ βάπτισις τῆς Φοίβης Μαρκέλλου, 14 Μαΐου 1906. Βυζαντινὸ Μουσεῖο, φωτογραφικὸ ἀρχεῖο τῆς ΧΑΕ.

ἐπίδραση των μεθόδων τῆς νέας ἐπιστήμης τῆς ἐποχῆς, τῆς Λαογραφίας, καὶ των ἐρευνῶν του Νικολάου Πολίτη. Ἡ Λαογραφία συνέλεγε ἐπίσης σύγχρονα υλικά, μέσα στα οποία ἀνίχνευε τὴν ἐπιβίωση ἀρχαίων δοξασιῶν¹³. Ἀλλὰ ἡ ἀναστροφή του Λαμπάκη με τὰ «πολύσεπτα» κειμήλια τῆς ἐκκλησίας τὸν οδηγεῖ ἀκόμη μακρύτερα : συμμετέχει ὁ ἴδιος κατὰ κάποιον τρόπο στὴ διαδικασία καθιέρωσης ἱερῶν λειψάνων. Με τὸν ἀριθμὸ 3111 εἰσάγεται στὴ Σουλ-

12. Αριθμὸς Εὐρετηρίου ΧΑΕ 6764.

13. Α. Κυριακίδου - Νέστορος, *Ἡ θεωρία τῆς ἐλληνικῆς Λαογραφίας*, Ἀθῆνα 1978, σ. 95 κεξ. Πάλλας, σὸ ἴδιο.

λογή μια πολύ ενδιαφέρουσα φωτογραφία (εικ. 3, 4). Απεικονίζονται ο Λαμπάκης με έναν ιερωμένο, καθισμένοι συμμετρικά στις δύο πλευρές ενός τραπέζιου, σε εξώστη μοναστηριού. Πάνω στο τραπέζι το κρανίο ενός ανθρώπινου σκελετού. Και οι δύο άντρες αγγίζουν το κρανίο, ο Λαμπάκης έχει στραμμένο προς αυτό και το κεφάλι. Η φωτογραφία, κατά τη συνήθεια της εποχής, είναι επικολημένη σε χαρτόνι. Στην πίσω πλευρά του χαρτονιού, καλλιγραμμένη, η επεξήγηση της σκηνής :

«Μεταβάντες μετά τοῦ εὐγενεστάτου κυρίου Λαμπάκη εἰς τὸ Κελλίον τοῦ Σκούρη, ἐν ᾧ ὁ ἀοιδίμος ἐκεῖνος διδάσκαλος τοῦ πολυτλήμονος ἡμῶν Ἔθους κῆρ Νικόδημος ὁ ἐκ Νάξου ἐμόναζε καὶ συνέγραψε τὰς εὐεργετικὰς καὶ ἀθανάτους αὐτοῦ βίβλους ἡσπιάσθημεν τὴν πολύτιμον Αὐτοῦ Κάραν μεθ' ἧς ἐφωτογραφήθημεν καὶ ἧς τὴν ταυτότητα διαπιστοῦμεν. Ἐν Ἀγίῳ Ὄρει τῇ 26ῃ Ἀγούστου 1901. Ὁ πρῶν Καρπάθου καὶ Κάσσου Νεῖλος ἐκ Τεγέας». (Εικ. 4).

Τόσο ο πρῶν Καρπάθου και Κάσσου ὅσο και ο ἴδιος ο Λαμπάκης θεωροῦν το γραμματέα της Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Εταιρείας ἀρμόδιο να διαπιστώσει τη γνησιότητα της κάρας. Εδῶ πρέπει να σημειωθεῖ ὅτι ο Νικόδημος ἀνακηρύχτηκε ἅγιος μόλις το 1955, ἀλλὰ φαίνεται λατρευόταν ἤδη ἀπὸ τον περασμένο αἰῶνα στο Ὄρος¹⁴. Η ἐξέταση της κάρας ἀπὸ το Λαμπάκη, που γίνεται πριν ἀπὸ την επίσημη κατάταξη του Νικοδήμου στη χορεία των αγίων, εἶναι μια πράξη που συντελεῖ στην καθιέρωση της λατρείας νέων λειψάνων και προωθεί τη δημιουργία ενός νέου αγίου, εἶναι ἐπομένως ἀσκησιὴ ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς. Η φωτογράφηση της πράξης πιστοποιεῖ κατὰ κάποιον τρόπο «εγγράφως» τη γνησιότητα της κάρας. Και ὡς πιστοποιητικὸ της ἀγιότητος του Νικοδήμου εἰσάγεται στη Συλλογὴ της ΧΑΕ ἡ φωτογραφία.

Μαζί με υλικὸ ὅπως το παραπάνω συγκεντρώνονται ἔργα της βυζαντινῆς και μεταβυζαντινῆς τέχνης, που δεν ἔπαψαν ἀπὸ τότε να θεωροῦνται πολύτιμα ἀντικείμενα της Συλλογῆς και ἀργότερα του Βυζαντινοῦ Μουσείου. Για το Λαμπάκη και αὐτὰ ἦταν κειμήλια της χριστιανικῆς λατρείας, ἀξία διαφύλαξης ὄχι ἀκριβῶς γιατί ἦταν ἔργα τέχνης, οὔτε τόσο γιατί ἦταν ιστορικὴ μαρτυρία μιας παλιότερης εποχῆς —ἀποτελεῖ συνήθη εγγραφή στα Εὐρετήρια της ΧΑΕ ο χαρακτηρισμὸς «αρχαία» ἢ «αρχαιοτάτη εικῶν» χωρὶς ἄλλο χρονολογικὸ προσδιορισμὸ¹⁵— ἀλλὰ κυρίως γιατί ἦταν ἐκκλησιαστικὰ ἀντικείμενα.

Διακρίνουμε στην ἀντίληψη του Λαμπάκη για τη Συλλογὴ της Χριστιαν-

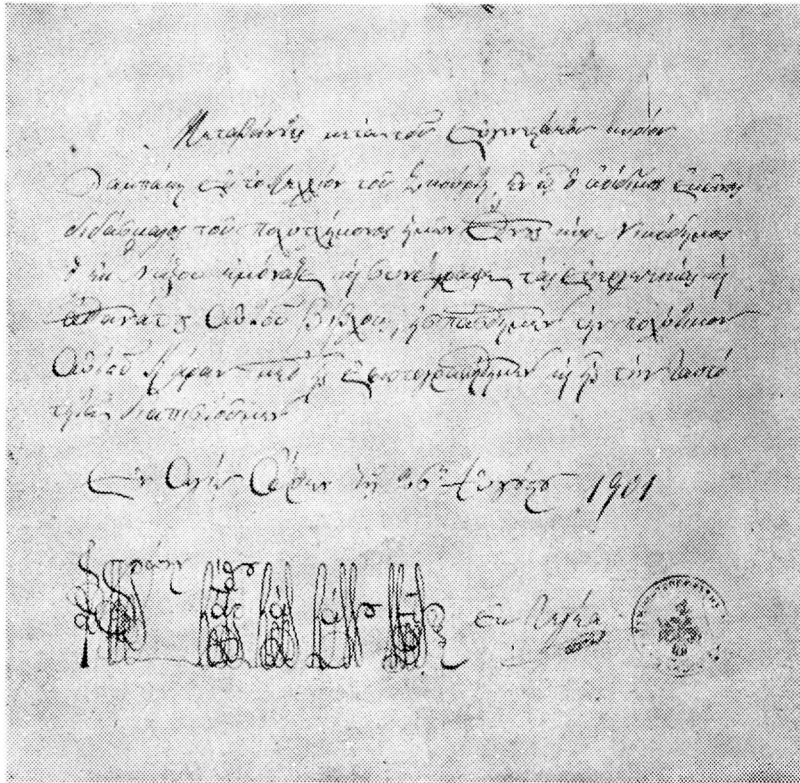
14. Θ.Η.Ε. τ. 9, στ. 500. Ο Νικόδημος γεννήθηκε το 1749 και πέθανε το 1809. Το 1819 δημοσιεύτηκε στη Βενετία «Βίος εν Συνόψει» του Ονουφρίου Ιβηρίτη.

15. Για τη χρήση του ὄρου «αρχαίος» χαρακτηριστικὴ ἡ ἀκόλουθη εγγραφή στο Εὐρετήριο της ΧΑΕ για μια χρονολογημένη βάση σταυροῦ : «171 : Ἀργυρά βάσις ἀρχαία Σταυροῦ· υπ' αὐτὴν † Αὐζεντίου Ἱερομονάχου 1754. Δῶρον κ. Σάββα Νικολαΐδου».



3. Ο Γ. Λαμπάκης και ο επίσκοπος πρώην Καρπάθου και Κάσσου Νείλος με την κάρα του Οσίου Νικοδήμου, 26 Αυγούστου 1901. Βυζαντινό Μουσείο, φωτογραφικό αρχείο της ΧΑΕ.

νικής Αρχαιολογικής Εταιρείας την ακραία μορφή ενός ρομαντισμού, όπως άλλωστε έχει ήδη παρατηρηθεί¹⁶, προσανατολισμένου όμως αποκλειστικά στη ζωή, παλιά και σύγχρονη, της Εκκλησίας. Τελικός στόχος είναι η ιδεολογική ενίσχυση της ίδιας της Εκκλησίας και η ενεργητική παρέμβαση στο παρόν και το μέλλον της.



4. Η επιγραφή στην πίσω όψη της προηγούμενης φωτογραφίας.

Στο αντίθετο συμπέρασμα, στην ερμηνεία δηλαδή της συλλεκτικής δραστηριότητας του Λαμπάκη ως απομάκρυνσής του από τον κόσμο της Εκκλησίας, καταλήγει ο Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος σχολιάζοντας τις απόψεις του Παπαδιαμάντη για τα εκκλησιαστικά μνημεία¹⁷. Ξεκινώντας από τη σκέψη ότι η απομάκρυνση λατρευτικών αντικειμένων από το φυσικό τους περιβάλλον αποτελεί βίαιη αφαίρεση του εκκλησιαστικού τους χαρακτήρα, θεωρεί αποτέλεσμα των προτεσταντικών επιδράσεων που είχε δεχτεί ο Λαμπάκης το

16. Πάλλας, στο ίδιο.

17. Τριανταφυλλόπουλος, στο ίδιο, ιδίως σ. 179 - 80.

ότι συλλέγει για το μουσείο της ΧΑΕ τέτοιου είδους αντικείμενα. Θεωρεί στη συνέχεια ότι αυτό αποτελεί έκφραση ενός νεοελληνικού πιετισμού (Pietismus), τον οποίο ανιχνεύει επίσης στην αισθητική αποδοχή από το Λαμπάκη, αλλά και από την επίσημη εκκλησία, της νεοαζαρηγής θρησκευτικής ζωγραφικής και ιδιαίτερα του ζωγραφικού έργου του L. Thiersch¹⁸. Δεν μπορεί να συζητηθεί εδώ αναλυτικά ολόκληρη η προβληματική που εκτίθεται στο άρθρο του Δ. Τριανταφυλλόπουλου παρά το πολύπλευρο ενδιαφέρον που έχει: θα μας οδηγούσε πολύ πέρα από τη συζήτηση για τις προσπάθειες να ιδρυθεί Βυζαντινό Μουσείο. Πρέπει ωστόσο να παρατηρηθεί ότι ο συσχετισμός του συλλεκτικού έργου του Λαμπάκη με την κεντροευρωπαϊκή Säkularisation και το γερμανικό Pietismus είναι μάλλον ατυχής. Όσα συνέβησαν εκεί απέχουν πολύ από την ελληνική πραγματικότητα του 19ου αιώνα. Φυσικά είναι αναμφισβήτητη από την Αναγέννηση και μετά η χρήση πολιτισμικών αγαθών που παράχθηκαν άλλοτε στο χώρο της εκκλησίας από κοινωνικές ομάδες όχι πια ενεργών μετόχων της εκκλησιαστικής ζωής. Το φαινόμενο γενικεύεται το 19ο αιώνα¹⁹. Αυτή η οικειοποίηση στην πράξη εκφράζεται με μια διαφορετική προσέγγιση του άλλοτε εκκλησιαστικού αντικειμένου από το νέο χρήστη: είτε αποκλειστικά ως έργου τέχνης είτε ως ιστορικού μνημείου²⁰. Όμως στο Λαμπάκη δεν υπάρχει καθαρή η έννοια του μνημείου για τα πράγματα που μαζεύει για το Μουσείο, ακόμη λιγότερο η κατηγορία του έργου τέχνης. Βλέπει σ' αυτά, όπως τονίστηκε, σεβαστά κειμήλια —και δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι και η ίδια η Εκκλησία ποτέ δεν έπαψε να διατηρεί και να διαφυλάσσει στα σκευο-

18. στο ίδιο, σ. 178 και 186 καθώς και σημ. 19 (σ. 194).

19. Σε άλλες εργασίες του ο ίδιος συγγραφέας προσεγγίζει με πολύ εύστοχες παρατηρήσεις τη διαδικασία «εκκοσμίκευσης» στο χώρο της ορθόδοξης εκκλησιαστικής τέχνης: Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Παρατηρήσεις για την εξέλιξη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής στα Επτάνησα», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 26 (1981), σ. 311 - 318 και ιδίως σ. 315 κεξ. και του ίδιου, *Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln. Untersuchungen zur Konfrontation zwischen ostkirchlicher und abendländischer Kunst (15. - 18. Jahrhundert). Miscellanea Byzantina Monacensia 30 A*, München 1985, σ. 379 κεξ. και ιδίως σ. 389 κεξ. Η δήμευση ωστόσο της εκκλησιαστικής περιουσίας στην κεντρική Ευρώπη και η συλλεκτική δραστηριότητα του Λαμπάκη ούτε με τον ίδιο όρο μπορούν να χαρακτηριστούν (Säkularisation), ούτε το ίδιο οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό περιεχόμενο μπορούν να έχουν. Τριανταφυλλόπουλος, «Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης...», σ. 179. Για την κεντροευρωπαϊκή Säkularisation και την οικονομική και πολιτική της διάσταση βλ. B. Hinz, «Säkularisation als verwerteter «Bildersturm». Zum Prozess der Aneignung der Kunst durch die bürgerliche Gesellschaft», στον τόμο M. Warnke (επιμ.), *Bildersturm. Die Zerstörung des Kunstwerks*, Frankfurt/M. 1977, σ. 108 - 120.

20. W. Grasskamp, *Museumsgründer und Museumsstürmer. Zur Sozialgeschichte des Kunstmuseums*, München 1981, σ. 28 - 29.

φυλάκρια τα εκτός χρήσεως κειμήλιά της²¹. Βέβαια με την πρακτική του ο Λαμπάκης συνετέλεσε να μετατραπούν τα εκκλησιαστικά σκεύη ταχύτατα σε μνημεία, χωρίς ωστόσο να έχει ο ίδιος συνείδηση του γεγονότος αυτού, χωρίς να στοχεύει σ' αυτό²². Αντίθετα αυτό επεδίωκαν οι επικριτές και οι διάδοχοί του, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.

Δεν μπορούμε, ακόμη, να αντιληφθούμε τη σημασία των προσπαθειών του Λαμπάκη, αν τις δούμε ως μεμονωμένο φαινόμενο. Το αίτημα για την προστασία των μεσαιωνικών μνημείων —άρα και των εκκλησιαστικών— είχε αρχίσει να διατυπώνεται σποραδικά από τα μέσα του αιώνα, συμβάδιζε με την αποκατάσταση του Βυζαντίου, που είχε καταδικάσει ο Διαφωτισμός, και συνδέεται ιδεολογικά με την ανάγκη να ενισχυθεί η κοινή εθνική συνείδηση, ώστε ν' αντιμετωπιστεί το ακόμη ανοιχτό εθνικό ζήτημα. Από την άποψη αυτή η ίδρυση και οι σκοποί της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας πρέπει να συσχετιστεί με τη σχεδόν ταυτόχρονη ίδρυση της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας (1882) και τις δικές της εκστρατείες για την ίδρυση ενός «πραγματικά εθνικού» μουσείου που να γεφυρώνει την απόσταση από την αρχαιότητα ως τα χρόνια της Επανάστασης²³. Ο έντονα θρησκευτικός χαρακτήρας που

21. Ο Παπαδιαμάντης, όπως φαίνεται από τα κείμενα που παραθέτει ο Τριανταφυλλόπουλος (Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης...) αντιλαμβάνεται ότι με τη μεταφορά τους από το χώρο λατρείας στο μουσείο τα εκκλησιαστικά αντικείμενα μετατρέπονται σε μνημεία (δεν χρησιμοποιεί βέβαια τον όρο) και αντιδρά έντονα, γιατί στην κατηγορία αυτή μπορεί να εντάξει μόνο αρχαιολογικά αντικείμενα, όπως υπαινίσσεται με το απόσπασμα του «Λαμπριάτικου Ψάλτη» που σχολιάζει ο Τριανταφυλλόπουλος (σ. 178) : «...εις Μουσείον, Ἵψιστε Θεέ ! εις Μουσείον, ως να είχε παύσει ν' ασκήται εις τον τόπον τούτον η χριστιανική λατρεία, και τα σκεύη αυτής ν' ανήκον εις θα μ μ έ ν ο ν πα ρ ε λ θ ό ν, και να ήσαν αντικείμενον περιεργείας!...» (η υπογράμμιση δική μου). Τα ίδια σκεύη ωστόσο συγκινούν τον Καβάφη για την ιστορικότητά τους, με την οποία του ενισχύουν τη συνείδηση της εθνικής του ταυτότητας, στο ποίημά του «Στην Εκκλησία», γραμμένο ένα χρόνο πριν το Λαμπριάτικο Ψάλτη, το 1892 : «Την εκκλησίαν αγαπώ - τα εξαιτέρωγά της / τ' ασήμια των σκευών, τα κηροπήγιά της / τα φώτα, τες εικόνες της, τον άμβωνά της. / Εκεί σαν μπω, μες σ' εκκλησία των Γραικών [...] ο νους μου πιαίνει σε τιμές μεγάλες της φυλής μας, / στον ένδοξό μας Βυζαντινισμό. Diana Haas, «Στον ένδοξό μας Βυζαντινισμό» : σημειώσεις για ένα στίχο του Καβάφη, Διαβάζω, τεύχος 78, 5 - 10 - 83, σ. 76-81.

22. Δεν είναι ασυνήθιστες στο Ευρετήριο της ΧΑΕ εγγραφές όπως η ακόλουθη : «1404 : Πεπαλαιωμένον ἄ χ ρ η σ τ ο ν ορειχάλκινον κηροψάλλιδον. 9 Αυγούστου 1892 [Δωρητής] Η Ιερά Μονή Αγίου Δημητρίου Στεφάνου».

23. Πρβλ. *AIEE* 1(1883) σ. 753 κεξ., 2(1885) σ. 731 κεξ., 743, 744 κεξ. και Τ. Λάππα, *Τα 100 χρόνια της Ιστορικής - Εθνολογικής Εταιρείας και του Μουσείου της 1882-1982*, Αθήνα 1982, όπου συγκεντρώνονται και τα περισσότερα από τα ιδρυτικά κείμενα και άλλα ντοκουμέντα. Το ότι την ίδια εποχή η ίδρυση εθνικών μουσείων και αλλού στοχεύει στην ενίσχυση των εθνικών συνειδήσεων είναι γεγονός για το οποίο έχουν γραφτεί πολλά. Βλ. ενδεικτικά P. Burian, «Die Idee der Nationalanstalt», στον τόμο B. Deneke und R. Kahsnitz (επιμ.), *Das kunst —und kulturgeschichtliche Museum im*

πήρε η προσπάθεια του Λαμπάκη και της ΧΑΕ δείχνει ακριβώς πόσο μεγάλη απήχηση είχε ακόμη η Εκκλησία και πόσες αντιστάσεις συναντούσε η «εκκοσμικευσή» της²⁴.

Για πρώτη φορά κριτική στο πνεύμα που διείπε το Λαμπάκη διατυπώνεται το 1913 από τον Αδαμάντιο Αδαμαντίου, άλλοτε Έφορο Αρχαιοτήτων και τότε καθηγητή Πανεπιστημίου. Σ' ένα κείμενό του, με το οποίο επιχειρηματολογεί για την ανάγκη ίδρυσης Βυζαντινού Μουσείου, αναφερόμενος στα εκκλησιαστικά σκεύη που θα πρέπει να συλλεχθούν, σημειώνει: «Πολλά τσιούτα, και τσινα αξίαις αντικείμενα, έχει περισυλλέξει η Χριστιανική Εταιρεία, συλλεχθέντα όμως ταύτα υπό θεολογικήν μάλλον αντίληψιν, αποτελούσιν απλήν εκκλησιαστικήν Συλλογήν, χρήσιμον και ταύτην διά την μελέτην του χριστιανικού βίου, ολίγον όμως σπουδαίαν διά την πραγματικήν ιστορίαν της τέχνης»²⁵.

19. *Jahrhundert. Vorträge des Symposions im Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg (Studien zur Kunst des neunzehnten Jahrhunderts Bd. 39)*, München 1977, σ. 11 - 18.

24. Οι ενδοεκκλησιαστικές αντιθέσεις που υπαινίσσεται ο Τριανταφυλλόπουλος (Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης...), όταν αναφέρει τη ρήξη Λαμπάκη και Ιεράς Συνόδου για τον υποτιθέμενο προτεσταντισμό του πρώτου, τον κοινό και στους δύο πιετισμό σε αντίθεση με τη «γνήσια» ορθοδοξία του Παπαδιαμάντη, την αισθητική αποδοχή από όλους του (καθολικού) Thiersch, δεν αίρουν την παραπάνω διαπίστωση. Είναι βέβαια ανυπόστατος ο ισχυρισμός του Τριανταφυλλόπουλου (στο ίδιο, σ. 179) ότι «η τακτική του Λαμπάκη έμελλε να προκαθορίσει τη νοοτροπία και πράξη του ελληνικού κράτους απέναντι στα βυζαντινά μνημεία με τρόπο τελεσίδικο». Ξεκινάει από την παραδοχή, που είναι δύσκολο να δεχτεί σήμερα κανείς, ότι η τακτική ενός ανθρώπου μπορεί να καθορίζει, αυτή και μόνο, τη «νοοτροπία» (ιδεολογία;) και πρακτική ενός κράτους. Παραβλέπει μετά ότι το ελληνικό κράτος σ' έναν από τους πρώτους νόμους του ορίζει ότι προστατεύονται εκτός από τα μνημεία της αρχαιότητας και τα αντικείμενα τέχνης που προέρχονται από «την αρχαιότητα εποχήν του χριστιανισμού ή τον καλούμενον μεσαιώνα» (Νόμος περί δημοσίων επιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών του 1834, άρθρο 111. Β.Χ. Πετράκος, *Δοκίμιο για την αρχαιολογική νομοθεσία*, Αθήνα 1982, σ. 140). Στην πράξη η προστασία αυτή δεν μπόρεσε να αρχίσει πριν από την τελευταία δεκαετία του αιώνα, με τις αναστηλωτικές εργασίες στο Δαφνί και το Μυστρά. Αντιπαρέχεται το ότι στην τελευταία του, ακόμη ισχύουσα, διατύπωση ο νόμος περί αρχαιοτήτων (ΚΝ 5351/1932, άρθρο 4, στο ίδιο, σ. 153) ορίζει ότι τα εκκλησιαστικά σκεύη που δεν χρησιμοποιούνται στη λατρεία και φυλάσσονται στα σκευοφυλάκια των μονών κατατίθενται για φύλαξη στο Βυζαντινό Μουσείο ή σε άλλα κρατικά μουσεία και ότι ωστόσο η διάταξη αυτή δεν εφαρμόστηκε ποτέ μέχρι σήμερα. Δεν επέδρασε επομένως με τόσο τελεσίδικο τρόπο η τακτική του Λαμπάκη στην πρακτική του κράτους. Περισσότερο τελεσίδικες ήταν οι διεργασίες που συντελέστηκαν στις συνειδήσεις και καθόρισαν το χαρακτήρα που πήρε το Βυζαντινό Μουσείο, όταν πια ιδρύθηκε.

25. Αδ. Αδαμαντίου, «Υπόμνημα προς τον Γενικόν Διοικητήν Μακεδονίας Κύριον Δραγούμην περί ιδρύσεως και οργανώσεως Κεντρικού Βυζαντινού Μουσείου εν Μακεδονία», στο τεύχος *Βυζαντινά Μνημεία και Βυζαντινών Μουσείων, Γενική Διοίκησης Μακεδονίας, Έφορεία Αρχαιοτήτων*, Θεσσαλονίκη 1914, σ. 14. Ευχαριστώ το συνάδελφο Σωτήρη Κίσα για τις φωτοτυπίες του τεύχους που μου προμήθευσε.

Η κριτική του Αδαμαντίου πηγάζει από μια τελείως διαφορετική αντίληψη για το χαρακτήρα του Βυζαντινού Μουσείου. Ο Αδαμαντίου φρονούσε ότι το Μουσείο έπρεπε να συγκεντρώνει και να διαφυλάσσει μνημεία της εθνικής ιστορίας, όχι κειμήλια της χριστιανικής λατρείας. Και εδώ ακριβώς διαφέρει η δική του αντίληψη για το Μουσείο από εκείνη του Λαμπάκη. Επιπλέον στα μνημεία του μεσαίωνα αναγνωρίζει μια τελείως ιδιαίτερη εθνική σημασία. Γράφει : «...Το Βυζαντινόν ημών μουσείον θα είναι ο κήρυξ ο μεγαλόφωνος των εθνικών ημών παραδόσεων. Αν τα μνημεία ταύτα θεωρούνται άξια να κοσμήσιν τα ξένα Μουσεία, ως έργα τέχνης ή ως μνημεία του εκκλησιαστικού βίου, διά το ημέτερον Μουσείον τα Βυζαντινά μνημεία είναι και μνημεία τέχνης και εκκλησίας, αλλά συν τούτοις πάσι είναι και μνημεία του βίου του εθνικού». Και συνεχίζει : «Το Βυζαντινόν μουσείον τάχιστα και ευκολώτατα θέλει καταστή το πρώτον Ανατολής και Δύσεως. Και θα είναι πρωτίστως ο ναός της τέχνης και της ιστορίας της Μεσαιωνικής Ελλάδος. Διά τούτο το Μουσείον ημών δεν θ' αποκληθή ούτε απλώς Χριστιανικόν ούτε απλώς Μεσαιωνικόν, αλλ' ως πάσας τας ιδιότητας ταύτας συνενούν και ως περιλαμβάνον τα μνημεία του όλου βίου του έθνους, θα ονομασθή με το όνομα το συμβολίζον την όλην ιστορικήν έννοιαν της μεσαιωνικής Ελληνικής αυτοκρατορίας, Βυζαντινόν μουσείον. Εις την τέχνην των μνημείων, άτινα θα κοσμήσουν το Βυζαντινόν Μουσείον, επί των τοίχων και επί ξύλου και επί μαρμάρου, απευπώθη η σκέψις η Ελληνική, αυτή η ψυχή της μεσαιωνικής Ελλάδος, μεταλαμπαδευθείσα από αιώνων, ως το ακοίμητον φως της καλλιτεχνικής και ιστορικής παραδόσεως ενιαίου και αδιασπάστου εθνικού βίου»²⁶. Η εθνική έξαρση δικαιολογείται από τη στιγμή κατά την οποία γράφονται τα λόγια αυτά : το Σεπτέμβριο του 1913, λίγο μετά την απελευθέρωση της Μακεδονίας. Με το παραπάνω απόσπασμα κλείνει ο Αδαμαντίου το Υπόμνημά του προς το Γενικό Διοικητή Μακεδονίας «περί ιδρύσεως και οργανώσεως Κεντρικού Βυζαντινού Μουσείου εν Μακεδονία». Οι ιδέες που περιέχονται τόσο στην κατακλείδα όσο και σε ολόκληρο το Υπόμνημα χρονολογούνται από τον περασμένο αιώνα. Επιβλήθηκαν με την έκδοση της «Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους» από τον Παπαρρηγόπουλο (1860 - 1876), όχι χωρίς την αντίδραση των οπαδών του Διαφωτισμού που εξακολούθησαν για ένα διάστημα να απορρίπτουν το Βυζάντιο και να αποδοκιμάζουν το βυζαντινό πολιτισμό²⁷. Από το τέλος του 19ου αιώνα η έννοια του ελληνισμού όπως την αντιλαμβάνεται ο Παπαρρηγό-

26. στο ίδιο, σ. 23.

27. Κ.Θ. Δημαράς, «Η ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα 1977, σ. 475, ξανατυπωμένο στο : *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα, 1982, σ. 380.

πουλος, η διαίρεση της ιστορίας του σε τρεις μεγάλες εποχές²⁸ και η επισήμανση της ιδιαίτερης σημασίας από εθνική άποψη της μεσαιάς περιόδου, του μεσαιωνικού ελλητισμού, έχουν πια επικρατήσει. Με το μεσαιωνικό ελλητισμό συνδέεται η έννοια της «μεταλαμπάδευσης» του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού προς διάφορες κατευθύνσεις : από την αρχαιότητα προς το νεότερο ελλητισμό (και αυτήν ακριβώς την εκδοχή περιέχει το κείμενο του Αδαμαντίου), από την αρχαιότητα διά του Βυζαντίου προς τη Δυτική Ευρώπη : έτσι εξηγεί ο Παπαρρηγόπουλος την Αναγέννηση· ή διά του νέου ελλητισμού προς την Ανατολή : αυτός είναι ο προορισμός του έθνους²⁹.

Ενώ η Μεγάλη Ιδέα, ως όραμα ανάκτησης της παλιάς αυτοκρατορίας δικαιωμένο και θεωρητικά με το επιχείρημα της μεταλαμπάδευσης, εμφανίζεται σε ολοκληρωμένη μορφή στο κείμενο του Αδαμαντίου του 1913, δεν διαφαίνεται ακόμη στις αντιλήψεις του Λαμπάκη. Σ' αυτές εντοπίζεται, αντίθετα, ο ρομαντικός αντίποδας του Διαφωτισμού : διαμαρτυρία για τη μονομερή αρχαιολατρεία και προβολή της χριστιανικής αυτοκρατορίας, με την οποία συνδέει τη σύγχρονη Ελλάδα η ίδια πίστη. Οι αναφορές στην έννοια του έθνους λείπουν ή υπάρχουν τελείως άτονα. Εκτός από τις παραπάνω ιδέες, από τα γραπτά του Λαμπάκη απουσιάζει και η χαρακτηριστική διατύπωση «μεσαιωνικός ελλητισμός», που οφείλεται επίσης στον Παπαρρηγόπουλο, όπως και η έννοια του ιστορικού μνημείου.

Ωστόσο ο «μεσαιωνικός ελλητισμός» εμφανίζεται σ' ένα σύγχρονο με την ακμή του Λαμπάκη κείμενο, ιδιαίτερα σημαντικό, επειδή αφορά τη σχέση του κράτους με τα μνημεία. Πρόκειται για το νόμο 2646 του 1899 «περί αρχαιοτήτων». Στο άρθρο 1 ορίζει : «Και τα αντικείμενα τα προερχόμενα εκ της αρχαιοτάτης εποχής του χριστιανισμού και του μεσαιωνικού ελλητισμού δεν εξαιρούνται των ορισμών του παρόντος νόμου»³⁰. Η φράση αυτή αντικαθιστά την ακόλουθη διατύπωση του πρώτου αρχαιολογικού νόμου, του 1834 : «Και τα αντικείμενα της τέχνης ακόμη, τα προερχόμενα από την αρχαιοτάτην εποχήν του χριστιανισμού ή τον καλούμενον μεσαιώνα, δεν εξαιρούνται από τους κανονισμούς του παρόντος νόμου»³¹. Η «αρχαιοτάτη εποχή του χριστιανισμού ή μεσαιών» μετατρέπεται το 1899 σε δύο ξεχωριστές έννοιες : σε αρχαιοτάτη εποχή του χριστιανισμού και σε μεσαιωνικό ελλητισμό, σύμφωνα με το κυρίαρχο πια σχήμα της ελληνικής ιστορίας. Συντάκτης του νόμου του 1899 είναι ο Παναγιώτης Καββαδίας, Γενικός Έφορος Αρχαιο-

28. Π. Νούτσος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Οι ιδεολογικές διαστάσεις των ευρωπαϊκών της προσεγγίσεων*, Αθήνα 1981, σ. 115 κεξ., ιδίως σ. 120.

29. Δημαράς, στο ίδιο, σ. 39 κεξ.

30. Πετράκος, στο ίδιο, σ. 141.

31. στο ίδιο, σ. 140.

τήτων και οργανωτής της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας³². Ο Καββαδίας επισημαίνει και αυτός το 1908 από τα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας την ανάγκη να ιδρυθεί Βυζαντινό Μουσείο, που το βλέπει ανεξάρτητο από τη Συλλογή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας³³. Μάλιστα ως εκπρόσωπος του Υπουργείου αρνείται κατηγορηματικά να χορηγηθούν πιστώσεις στη ΧΑΕ για να προχωρήσει σε αναστηλώσεις μνημείων με το επιχείρημα ότι η αναστήλωση όλων των μνημείων είναι αρμοδιότητα της ίδιας Υπηρεσίας³⁴. Θυμίζουμε ότι οι πρώτες αναστηλωτικές εργασίες σε μεσαιωνικά μνημεία είχαν αρχίσει το 1893 (Δαφνί) και 1895 (Μυστράς). Αυτό που διακρίνει τον Καββαδία είναι η προσπάθεια για την ορθολογική οργάνωση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας³⁵.

Ένας αντίστοιχος ορθολογισμός χαρακτηρίζει και το Υπόμνημα του Αδαμαντίου του 1913. Πέρα από την εθνική σημασία του Μουσείου που οραματιζόταν, ο Αδαμαντίου τόνιζε και τη χρησιμότητα του για την επιστήμη. Στόχος του Μουσείου θα ήταν να προωθεί την έρευνα. Θα έπρεπε να συλλέγει έργα της βυζαντινής τέχνης και ιστορικά μνημεία του μεσαιωνικού ελληνισμού. Στο Υπόμνημα αναφέρονται αναλυτικά οι ομάδες των έργων τέχνης, γλυπτικής, ζωγραφικής, μικροτεχνίας, που θα έπρεπε να συλλέγονται. Επισημαίνεται όμως ότι «και ακόμη βαναυσότερα μνημεία [είναι] ανάγκη να φυλαχθώσιν ως κέραμοι στεγών, πλίνθοι και δη μετά συμβόλων των τεχνιτών και τμήματα ακόμη τοίχων, μάλιστα δε ψηφιδωτών και τοιχογραφιών μετά του επιχρίσματος των, όπως διά πάντων τούτων περισωθή εις τον ερευνητήν υλικόν προς μελέτην της οικοδομίας και τοιχοδομίας, ιδίως της τεχνικής της τοιχογραφίας και δη της ψηφιδογραφίας»³⁶. Ανάλογα αντικείμενα συνέλεγε βέβαια και ο Λαμπάκης, τα έβλεπε όμως ως κειμήλια και ενθυμήματα, όχι ως αντικείμενα επιστημονικής έρευνας. Στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται μόνο για ιδεολογική διαφορά. Στο κείμενο του Αδαμαντίου έχουμε να κάνουμε με μια πιό προχωρημένη στιγμή στην ιστορία της ίδιας της επιστήμης. Επιστημονικά ο Αδαμαντίου ανήκει στην επόμενη από το Λαμπάκη γενιά, που τη χωρίζει με την

32. Έφορος Κυκλάδων και Ευβοίας από το 1879. Γενικός Έφορος Αρχαιοτήτων 1885 - 1909. Γραμματέας της Αρχαιολογικής Εταιρείας από το 1895. Από το 1904 ως το 1922 καθηγητής της ιστορίας της Αρχαίας Τέχνης. Πέθανε το 1928. Πρβλ. ΠΑΕ 1928, σ. 3 - 6. Πετράκος, στο ίδιο, σ. 21 κεξ.

33. ΠΑΕ 1908, σ. 55.

34. Εφημερίδα «Αθήναι», 20 Ιανουαρίου 1907. Εκείνη την εποχή κύριος παράγοντας στην άσκηση αρχαιολογικής πολιτικής ήταν η Αρχαιολογική Εταιρεία, αφού είχε τη δυνατότητα να χρηματοδοτεί μόνη της τα έργα της, έχοντας μιαν ιδιότυπη σύνδεση με το Υπουργείο.

35. Π. Καββαδία, *Ιστορία της Αρχαιολογικής Εταιρείας από της εν έτει 1837 ιδρύσεως αυτής μέχρι του 1900*, Αθήνα 1900, σ. 98 - 99.

36. Αδαμαντίου, στο ίδιο, σ. 16.

προηγούμενη βαθειά τομή: η ανάπτυξη της ίδιας της επιστημονικής έρευνας για το Βυζάντιο, που οι αρχές της τοποθετούνται ακριβώς στην καμπή του αιώνα. Φυσικά η εξέλιξη αυτή είναι σύγχρονη και του Λαμπάκη, όμως ο Αδαμαντίου τη ζει από διαφορετική θέση και σκοπιά, μετέχοντας σ' αυτήν. Είχε κλείσει ήδη ένα κύκλο βυζαντινολογικών σπουδών στο Παρίσι την εποχή που εντείνονται εκεί οι βυζαντινές έρευνες³⁷. Γυρνώντας στην Ελλάδα δημοσιεύει άρθρα, στα οποία εκθέτει με ενθουσιασμό την πρόοδο των σπουδών αυτών και παρουσιάζει από το Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας τα πρόσφατα βιβλία του Millet και του Brehier (1901). Στο ίδιο περιοδικό δημοσιεύει επίσης μελέτες του για το Χρονικό του Μορέως και για την αστική αρχιτεκτονική του Βυζαντίου. Ήδη τα ενδιαφέροντά του διαφοροποιούνται ριζικά από εκείνα του Λαμπάκη. Αλλά και η βυζαντινή τέχνη αρχίζει να γίνεται τα ίδια χρόνια καλύτερα γνωστή. Τα τελευταία χρόνια του αιώνα ο Millet και ο Strzygowski δίνουν διαλέξεις στην Αθήνα³⁸. Το 1912 ιδρύεται έδρα Βυζαντινής Τέχνης και Πολιτισμού στο Πανεπιστήμιο, που την καταλαμβάνει ο ίδιος ο Αδαμαντίου. Οι απόψεις του επομένως για το χαρακτήρα του βυζαντινού μουσείου συνδέονται μ' αυτή τη νέα για τις βυζαντινές σπουδές εποχή.

Το Βυζαντινό Μουσείο ιδρύθηκε τελικά ένα χρόνο μετά το Υπόμνημα του Αδαμαντίου, όχι όμως στη Θεσσαλονίκη αλλά στην Αθήνα. Και ονομάζεται όχι «Κεντρικόν Βυζαντινόν Μουσείον», όπως είχε προτείνει εκείνος, αλλά «Χριστιανικόν και Βυζαντινόν Μουσείον»³⁹. Στον τίτλο ήδη βλέπουμε ένα συμβιβασμό ανάμεσα στις δύο τάσεις που επισημάνθηκαν. Σε αντίθεση με τη Συλλογή της ΧΑΕ το Μουσείο παίρνει εξ αρχής δημόσιο χαρακτήρα. Χρηματοδοτείται τακτικά από το Υπουργείο Παιδείας και διοικείται από Εφορευτική Επιτροπή καθηγητών Πανεπιστημίου με πρόεδρο μέλος της βασιλικής οικογένειας. Γραμματέας της Επιτροπής και Διευθυντής του Μουσείου είναι ο καθηγητής της Βυζαντινής Τέχνης στο Πανεπιστήμιο, δηλαδή ο Αδαμαντίου⁴⁰. Στο Βυζαντινό Μουσείο συγκεντρώνονται πια ευρήματα ανασκαφών

37. Το 1900 φοιτά υπότροφος στην École Normale Supérieure. Το 1908 γίνεται Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και από το 1912 τακτικός καθηγητής Βυζαντινής Τέχνης και Πολιτισμού. *Θ.Η.Ε.* τομ. 1, στ. 378 - 379.

38. Πρβλ. τις ελληνικά δημοσιευμένες και γραμμένες στην Αθήνα μελέτες του Strzygowski στο *ΔΙΕΕ*: Ιωσήφ Στρυγκόφσκι, «Παλαιά βυζαντινή βασιλική εν Χαλκίδι», *ΔΙΕΕ* 2(1885) 711 - 728. Του ίδιου, «Η μονή του Κυνηγού των Φιλοσόφων» *ΔΙΕΕ* 3(1889) 117 - 128.

39. Με το νόμο 401/1914. Πρβλ. Παράρτημα του *Αρχαιολογικού Δελτίου*, 1915, σ. 13 - 15 και πρόσφατα Ευ. Φ. Δωρή, *Το δίκαιον των Αρχαιοτήτων*, Αθήνα 1985, σ. 522 - 525. Πρβλ. Π.Η. Λαζαρίδη, *Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Πενήντα χρόνια 1930 - 1980*, Αθήνα 1981.

40. Παράρτημα του *Αρχαιολογικού Δελτίου*, 1915, σ. 1.

που φυλάγονταν στο Θησείο και το Αρχαιολογικό Μουσείο, γίνονται όμως και πολλές αγορές. Μάλιστα οι πρώτες εγγραφές στο Ευρετήριο αφορούν ακριβώς αντικείμενα που αποκτήθηκαν με αγορά. Η επισήμανσή τους φαίνεται να αποτελούσε μία από τις κυριότερες φροντίδες των μελών της Εφορευτικής Επιτροπής. Εξαιρέση αποτελούσαν αντικείμενα από τη Μακεδονία, τα οποία, σύμφωνα με τον ιδρυτικό νόμο του Μουσείου, δεν θα έπρεπε να εισαχθούν στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας, αφού έμενε πάντα η πρόθεση να ιδρυθεί και Βυζαντινό Μουσείο στη Θεσσαλονίκη.

Το 1914, χρονιά της ίδρυσης του Μουσείου, πέθανε ο Λαμπάκης και η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία ανέστειλε τις δραστηριότητές της, ενώ ένας νέος Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων καταλαμβάνει τη θέση που εγκατέλειψε ο Αδαμαντίου : ο Γεώργιος Σωτηρίου. Είχε ήδη σπουδάσει Θεολογία στην Αθήνα, εργάστηκε για λίγο στην εκπαίδευση και το 1909 έφυγε για τη Γερμανία, όπου σπούδασε Χριστιανική Αρχαιολογία και Ιστορία της Τέχνης στο Βερολίνο και τη Βιέννη⁴¹. Λίγο πριν φύγει, το 1909, λαβαίνει ένα γράμμα από τον καθηγητή του στη Θεολογική Σχολή Α. Διομήδη - Κυριακό, με τον οποίο διατηρούσε αλληλογραφία⁴². Ο Διομήδης - Κυριακός τον συγχαίρει για τον πρόσφατο γάμο του με την Μαρία Πιπινοπούλου —την Μαρία Σωτηρίου— του εύχεται εγκάρδια καλή επιτυχία στις σπουδές του και του δίνει συμβουλές γι' αυτές. Επιμένει : θα πρέπει να μάθει καλά γερμανικά, ώστε να ωφεληθεί όσο γίνεται περισσότερο από την παραμονή του στη «σοφήν Γερμανίαν» και προσθέτει : «Πρέπει να σπουδάσης μίαν επιστήμην ωρισμένην και να μη μάθης ολίγα από όλα»⁴³. Στη συμβουλή αυτή του δασκάλου του θα πρέπει να διακρίνουμε ένα επιστημονικό αίτημα της εποχής : χρειάζονται πια συγκροτημένοι και εξειδικευμένοι επιστήμονες. Ο Σωτηρίου ακολούθησε πράγματι τις συμβουλές και έμελλε να γίνει ο εισηγητής της έρευνας της χριστιανικής αρχαιολογίας και της βυζαντινής τέχνης στην Ελλάδα. Θεμελιώδεις για την έρευνα των χριστιανικών μνημείων είναι οι επιστημονικές αποστολές των πρώτων χρόνων της υπηρεσιακής του ζωής στην Αττική, τη Θεσσαλονίκη και την Έφεσο, αποστολές που παρακολουθούν και την επέκτασή των ορίων της ελληνικής επικράτειας. (Εικ. 5).

Ο ίδιος ο Σωτηρίου διαπνέεται από τη Μεγάλη Ιδέα, όπως πολύ χαρακτηριστικά δείχνει ένα κείμενό του του 1919. Είναι μια διάλεξή του στον Παρ-

41. Α.Ι. Φυτράκης, «Γεώργιος Αγγ. Σωτηρίου», *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 14 (1958 - 1960) 5 κεξ.

42. 1843 - 1923. Καθηγητής του Σωτηρίου τόσο στη Ριζάρειο όσο και στο Πανεπιστήμιο, όπου από το 1872 δίδασκε Εκκλησιαστική Ιστορία και Συμβολική. Θ.Η.Ε. τομ. 7, στ. 1153 - 54.

43. Το γράμμα φυλάσσεται στο Βυζαντινό Μουσείο, Αρχείο Σωτηρίου.

νασσό, που έγινε με αφορμή την ίδρυση της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών⁴⁴. Εκεί εκθέτει τους σκοπούς της Εταιρείας και τη βασική της θέση ότι «κατά



5. Ο Αριστοτέλης Ζάχος και ο Γεωργιος Σωτηρίου στον Άγιο Δημητριο Θεσσαλονίκης λίγο μετά την πυρκαγιά του 1917. Βυζαντινό Μουσείο, Αρχείο Σωτηρίου.

44. Γ.Α. Σωτηρίου, *Αι Βυζαντιναί Σπουδαί. Διάλεξις γενομένη κατά την επίσημον εμφάνισιν της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών εν τω Παρνασσώ τη 26 Ιανουαρίου 1919, Αθήνα 1920.*

τους μέσους αιώνες δεν διασπάται ο Ελληνικός πολιτισμός, αλλά τουναντίον αποτελεί συνέχειαν υπό το χριστιανικόν ένδυμα της Ελληνικής ιδέας και εθνικότητας»⁴⁵. Τονίζει επομένως την εθνική σημασία της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, επιμένει στην ανάγκη προστασίας των «μεσαιωνικών μας κειμηλίων»⁴⁶ προσδοκώντας την ανάκτηση της Πόλης και τη μεταλαμπάδευση του ελληνικού πολιτισμού στην Ανατολή: «Εταιρεία τοιαύτη με σκοπόν καθαρώς εθνικόν και επιστημονικόν έχομεν την πεποίθησιν, ότι θα υποστηριχθή εκθύμως υπό της Εκκλησίας, της Πολιτείας και του Ελληνικού λαού, εις τον οποίον το διανοιγόμενον μέλλον εις τας χώρας της Ανατολής και εις την πόλιν των ονείρων μας, την Κωνσταντινούπολιν, προοιωνίζεται μέγα»⁴⁷.

Η Μεγάλη Ιδέα συντρίβεται οριστικά στη Μικρασία το 1922. Τον επόμενο χρόνο ενσωματώνεται στο Βυζαντινό Μουσείο η Συλλογή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας και 6 μήνες αργότερα αναλαμβάνει τη διεύθυνση του Μουσείου ο Γεώργιος Σωτηρίου⁴⁸. Οργανώνει ταχύτατα την πρώτη κοινή έκθεση των δύο Συλλογών και στον Κατάλογό της, εμμένοντας στους οραματισμούς του, γράφει: «[Το Βυζαντινόν Μουσείον μέλλει] ν' αναδειχθή και ένεκα του προορισμού και της εθνικής σημασίας του και ένεκα του υπάρχοντος εν Ελλάδι πλουσίου υλικού εις πρότυπον Μουσείον ολοκλήρου της Ανατολής»⁴⁹. Το Βυζαντινό Μουσείο της Θεσσαλονίκης έχει πια ξεχαστεί. Αφού χάθηκε οριστικά το όραμα της Κωνσταντινούπολης οι εμπορούμενοι από τη Μεγάλη Ιδέα διανοούμενοι, με κέντρο τους την Αθήνα, ονειρεύονται, μέσα από τα πραγματικά όρια της ελληνικής επικράτειας, και πάλι τη μεταλαμπάδευση προς την Ανατολή. Σ' αυτή τη νέα εποχή, όταν ο χριστιανικός μεσαιώνας θεωρείται ο κύριος κρίκος που συνδέει τη σημερινή Ελλάδα με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, τα χριστιανικά κειμήλια του Λαμπάκη έχουν πια μετατραπεί σε ιστορικά μνημεία.

Ωστόσο, πέρα από τα οράματα, κατακτημένο πια όργανο είναι η επιστημονική. Ο Σωτηρίου, που από τον επόμενο χρόνο, 1924, είναι και καθηγητής στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου, γίνεται ο πρώτος οργανωτής του Μουσείου σε επιστημονική βάση. Σύμφωνα με την αντίληψή του για το Μουσείο ως Μουσείο Βυζαντινής Τέχνης και τη συστηματική κατάταξη των κατηγοριών της τέχνης, που επικρατούσε την εποχή του, ταξινομεί τις συλλογές σε γλυπτά, ζωγραφική, μικροτεχνία και εισηγείται ένα τρόπο έκθεσης κατά εποχές και κατά κατηγορίες. Να ποιούς βλέπει ο Σωτηρίου ως στόχους του Βυζαντινού Μουσείου:

45. στο ίδιο, σ. 4.

46. στο ίδιο, σ. 5.

47. στο ίδιο, σ. 13.

48. Λαζαρίδης, στο ίδιο, σ. 4, 21.

49. Γ.Α. Σωτηρίου, *Οδηγός του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1924, σ. 5.

«Το εν Αθήναις Βυζαντινόν Μουσείον είνε και θα αποβή συν τω χρόνω το κατ' εξοχήν εθνικόν Μουσείον της Ελλάδος, διότι σκοπόν έχει να παράσχη εικονα της εξελίξεως της τέχνης της αναπτυχθείσης εις τας ελληνικάς χώρας από της εποχής της διαδόσεως εν αυταίς της χριστιανικής θρησκείας μέχρι των χρόνων της απελευθερώσεως του Γένους από του τουρκιικού ζυγού. Εφ' όσον δε η τέχνη είνε η ανωτέρα έκφανσις του πολιτισμού μιας χώρας, ευνόητον είνε ότι το περικλείον τα χριστιανικά αντικείμενα ελληνικής τέχνης Βυζαντινόν Μουσείον παρουσιάζει τον πολιτισμόν των Πατέρων μας, όπως το αρχαιολογικόν Μουσείον παρουσιάζει τον πολιτισμόν των Προγόνων. Και τα προγονικά μεν έργα έχουσι πλέον διεθνή χαρακτήρα και είνε τόσοσιν ελληνικά όσοσιν και των άλλων εθνών, τα χριστιανικά όμως ελληνικά έργα ευρίσκονται εγγύτερον προς ημάς, φέρουσι την σφραγίδα της θρησκείας, την οποίαν και ημείς ακολουθούμεν και έχουσι σαφέστατα τα γνωρίσματα κύκλου ολοκληρού ιδεών και εθίμων εντός του οποίου και ζώμεν ακόμη»⁵⁰.

Περισσότερο απ' ό,τι για τον Αδαμαντίου είνε για το Σωτηρίου το Βυζαντινό Μουσείο αποκλειστικά μουσείο τέχνης. Τα «βαυναυσότερα μνημεία ως κέραμοι στεγών» και τα όμοια δεν έχουσι θέση στην έκθεση, αλλά στις αποθήκες και τα ειδικά συγγράμματα. Το Μουσείο δείχνει τα ολοκληρωμένα καλλιτεχνικά δημιουργήματα, γιατί, αφού «η τέχνη είνε η ανωτέρα έκφανσις του πολιτισμού μιας χώρας» —και μιας εποχής— αρκεί η γνωριμία μαζί της για να γνωρίσουμε ολόκληρο τον πολιτισμό. Η τέχνη δηλαδή θεωρείται φαινόμενο αυτόνομο μιας εποχής και μπορεί να εξηγηθεί από τα ίδια τα χαρακτηριστικά του και τη δική του ιστορία, την εξέλιξή του, που έχει τη δική του δυναμική και δεν φαίνεται να προσδιορίζεται από το ιστορικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε. Μέσα από αυτή την αντίληψη για την τέχνη και την ιστορία προκύπτει και η θεώρηση των προγόνων ως δημιουργών αξιών, εδώ αισθητικών, με διαρκή ισχύ, επομένως με υπερϊστορικά χαρακτηριστικά.

Στην επιστράτευση από την άλλη μεριά, από το τέλος ήδη του περασμένου αιώνα, της μεσαιωνικής μας ιστορίας στο εθνικό ζήτημα οφείλεται η ιεράρχηση των προγόνων σε «Προγόνους» και «Πατέρες». Παρά το πάντα αναμφισβήτητο κύρος των πρώτων, στο μεσοπόλεμο ανατίθεται στους δεύτερους να σφυρηλατήσουν την εθνική μας ταυτότητα. Θέλοντας να τονίσει την ιδιαίτερη σημασία του χριστιανισμού στην πολιτιστική μας σύνδεση με την αρχαιότητα αποφεύγει στο προγραμματικό αυτό κείμενο να χρησιμοποιήσει τους όρους «μεσαιωνικός» και «βυζαντινός» και αναφέρεται στα «χριστιανικά αντικείμενα ελληνικής τέχνης» και τα «χριστιανικά ελληνικά έργα». Ο χριστιανικός χαρακτήρας του Μουσείου που σχεδίαζε ο Λαμπάκης επανέρχεται έτσι τώρα

50. στο ίδιο, σ. 3. Στο ίδιο πνεύμα και η ομιλία του Γ. Σωτηρίου κατά τα εγκαίνια του Μουσείου : «Το Βυζαντινόν Μουσείον», *Νέα Εστία* 9(1931) σ. 649 - 51.

από άλλη σκοπιά : με μιαν εθνική επιχειρηματολογία στη θέση της εκκλησιαστικής.

Συνδέοντας αυτές τις δύο του αντιλήψεις, για την τέχνη ως αυτόνομο φαινόμενο με δική του δυναμική και για το εθνικό ιστορικό παρελθόν, ο Σωτηρίου επιδιώκει με το Βυζαντινό Μουσείο να δείξει τη συνέχεια ενός «κύκλου ιδεών, ηθών και εθίμων ενός του οποίου και ζώμεν ακόμη» παρουσιάζοντας την εξέλιξη της τέχνης από την εποχή της διάδοσης του χριστιανισμού ως την απελευθέρωση. Να συμβάλει έτσι στο ν' αναγνωρίσει το έθνος τις ρίζες του, πράγμα που αποκτούσε μιαν ιδιαίζουσα σημασία μετά την τροπή που πήρε το εθνικό ζήτημα με την μικρασιατική εκστρατεία.

Με γνώμονα τις αρχές αυτές και με τη συνεργασία του αρχιτέκτονα Αριστοτέλη Ζάχου (εικ. 5), έγινε η εγκατάσταση του Μουσείου στην οριστική του στέγη, τη Villa Ilissia⁵¹. Σε γενικές γραμμές, και παρά τις επιμέρους μετατροπές⁵², οι αρχές που τέθηκαν τότε διατηρούνται μέχρι σήμερα.

51. G. Sotiriou, «Le Musée Byzantin d'Athènes», *Museumion*, τεύχος 8, Σεπτ. 1929, σ. 146 - 148. Πρβλ. Κόκκου, στο ίδιο, σ. 286 κεζ.

52. Σημαντικοί σταθμοί στις μετατροπές αυτές είναι η επανέκθεση μετά τον πόλεμο, η επέκταση της ανατολικής πτέρυγας (1949 - 1952), οι επανεκθέσεις στις πτέρυγες και τον όροφο του κεντρικού κτιρίου (1960 - 1965), η παραχώρηση στο Μουσείο του κτιρίου, όπου τελικά στεγάστηκε η Συλλογή Λοβέρδου. Πρβλ. Λαζαρίδης, στο ίδιο. Η μελέτη των αρχών, σύμφωνα με τις οποίες πραγματοποιήθηκαν αυτές οι επανεκθέσεις δεν είναι χρήσιμες μόνο για την προετοιμασία μιας μελλοντικής επανέκθεσης· θα δώσει και σημαντικά συμπεράσματα για την ελληνική μουσειογραφία και για την μεταπολεμική πολιτιστική μας ιστορία γενικότερα.